

З ІСТОРІЇ РАДІОЛОГІЇ

Русанова Євгенія Георгіївна,
Русанов Костянтин Вікторович

*Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна*

Харківські сучасники С.П. Григор'єва — соратники, конкуренти, учні*

Проект організації Харківської Рентген-академії (РА), у 1920 році представлений С.П. Григор'євим новій владі та затверджений нею, менш ніж через два десятиліття вже вважали лише історичним за своїм характером [1]. Таким чином закріпилося ставлення до проекту як до документа другого рядного, який не заслуговує публікації та докладного опису. Але навіть зі скупих і неоднозначних згадок про нього різних авторів зрозуміло, що директор-організатор РА бачив її установою, насамперед, науково-дослідною, а вже потім лікувально-діагностичною та освітньою, а також не звужував її тематики до лише прикладної медичної рентгенології [1]: «В основу висунутого С.П. Григор'євим плану організації РА була покладена ідея концентрації всіх галузей науки, які мають пряме відношення до рентгенівського проміння з точки зору медицини, біології й фізики. Проект, виходячи з цієї основної ідеї, передбачав такі основні завдання закладу: 1) вивчення й систематизація всіх досягнень у галузі рентгенології і наукове розроблення питань по всіх її розділах; 2) практичне використання наукових даних без відхилення від бік грубого емпіризму, що характеризувало попередню практику рентгенологів (...).

С.П. Григор'євим була намічена структура нового закладу в складі двох відділів: наукового, з рядом секцій, і практичного (...). Завдання і доцільність організації того чи іншого відділу та секцій, намічених проектом, були детально й науково обгрунтовані».

На жаль, жоден із дописувачів не вважав за необхідне відтворити повний список первинних наукових підрозділів РА і прізвищ їх керівників. За словами О.А. Лемберга (Вестник рентгенологии и радиологии, 1971, №1), науковий відділ РА мав складатися з анатомічної, біологічної, патофізіологічної та інших секцій. Автори більш пізньої роботи

(УРЖ, 1994, т. II, вип. 2) представили дещо розширений перелік секцій (фізична, анатомічна, патологоанатомічна, фізіологічна, радіохімічна, зоологічна) і зазначили, що в 1921 р. існувало біологічне відділення РА (завідувач Б.А. Шаццлло).

Нарешті, у недавній публікації [2] повідомлялося, що на 28.06.1920 р. завідувачем анатомічної секції в штатному розкладі РА значився Бобін, патологоанатомічної секції — Піетт, фізіологічної секції — Поніровський; у липні-серпні того ж року на роботу були прийняті: доктор Є. К. Чикіна — на посаду завідувачки хіміко-мікроскопічної лабораторії, О. Нагорний — до секції біологічної техніки, доктор Д. Маршалкович — на посаду лаборанта при фізіологічній секції. Однак із перелічених співробітників автори роботи [2] стисло охарактеризували лише Бобіна та Чикіну.

Про Давида Борисовича Маршалковича, який був зарахований на роботу 3 липня 1920 р., але незабаром виїхав до Одеси, щоб стати професором курортології і лікувальної дієтології, ми вже писали (див. УРЖ, 2012, т. XX, вип. 4).

Додамо до цього, що у справі 46 опису 1 фонду Р-821 Державного архіву Харківської області на аркуші 6 є наказ Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ) України від 09.07.1920 р., яким асистент Нагорний призначений до РА лаборантом секції бактеріологічної техніки з 5 липня; а наказом від 15 липня (аркуш 14) доктор Шаццлло звільнений з посади завідувача секції біологічної техніки. На аркуші 55 є наказ НКОЗ від 06.09.1920 р. про призначення до РА т. Бойка препаратором фізіологічної секції з 16 серпня, а на аркуші 62 — наказ від 13.09.1920 р., згідно з яким т. Ролл був зарахований лаборантом до ботанічної секції.

Усі вони не були й не стали рентгенологами, і не факт, що вони працювали в РА, адже про це нічого нема у їхніх біографіях. Важливіше інше: Сергій Петрович не помилився, запрошуючи на роботу цих молодих (крім Євгенії Карлівни Чикіної, яка

*Продовження; початок див. у №4, 2011; №4, 2012; №1, 2013.

народилася 1874 року) людей — майже всі вони згодом зробили академічну кар'єру. А те, що майбутні професори прийняли його запрошення, повіривши, що проект Григор'єва — не фантазія, і під крилом такого керівника їх науки розквітнуть, — свідчення високого авторитету директора РА в Харкові й широкого кола його контактів за рамками клініко-сімейних (Масловський, Рахманінов, Прокопенко) зв'язків. Тому ми розповімо й про них, а почнемо з анатомів.

Свого завідувача патологоанатомічної секції С. П. Григор'єв знав на підставі його наукової праці ще у студентські роки.

Євген Костянтинович Пієтт, православний, син почесного громадянина, народився 1892 р. в Маріуполі, закінчив Білгородську гімназію. Його ім'яз'явилося у «Списках студентів Імператорського Харківського університета» в 1913 р. — він вступив відразу до 3-го курсу медичного факультету; перші два курси Євген Пієтт закінчив у столичній Військово-медичній академії [3–4].

У Харкові студент зайнявся науковою працею у професора М. Ф. Мельникова-Разведенкова (1866–1937), який з 1902 р. очолював кафедру патологічної анатомії. Численні публікації Пієтта, який любляв і вмів писати, відкрила стаття [5]. Йшлося про об'єкти, знайомі будь-якому рентгенологу й фахівцю з УЗД, який займається діагностикою пухлин: «песчаные тельца (сoppora psammosa) — отложения извести в форме концентрически слоистых образований, скопления которых обнаруживаются в новообразованиях различного рода. Песчаные тельца встречаются чаще у женщин, чем у мужчин, по причине богатства ими опухолей, исходящих из органов женской половой сферы». Ерудований студент зібрав і вивчив 71 працю про кальцифікати, опубліковану основними європейськими мовами, навіть шведською; через кілька років поліглотія дуже прийшлася йому до діла...

У роботі [5] повідомлялися результати розтину тіла молодої селянки з великою пухлиною, що померла після операції в хірургічному відділенні Харківської губернської земської лікарні в березні 1912 р., коли Пієтт ще навчався в Петербурзі. Його родина мешкала тоді у Вовчанську [4], отже, можливо, влітку столичний студент, який гостював удома на канікулах, поїхав до Харкова попрактикуватися як патологоанатом.

Проте головне в цій статті — щаслива здогадка, що виникла в автора [5]: «Обилие песчаных телец в нашем новообразовании навело нас на мысль о возможности применить рентгеноскопию для определения присутствия песчаных тел в новообразованиях брюшной полости при жизни больной. (...) Нужно, впрочем, иметь в виду возможность обьизвествления доброкачественной опухоли». Наступний абзац, з огляду на його важливість, наводимо в оригіналі (рисунок 1).

Наприкінці статті Є. К. Пієтт «счел своим долгом горячо поблагодарить д-ра С. П. Григорьева, любезно согласившегося произвести рентгеноскопическое исследование».

Звичайно, перший директор РА не забув цей епізоді, передусім, готовність студента ризикувати заради прогресу науки. До того ж Пієтта цікавила онкопатологічна анатомія, а саме онкології належало згодом стати головною темою досліджень нової установи. Певно, Сергій Петрович розумів це ще в 1920 році.

Почалася війна, і це змусило Є. К. Пієтта забути про онкологію. У статті «К эпидемиологии чесотки» (Харьковский медицинский журнал, 1917, №4–5) він, лікар «N-го пехотного Особого полка», описав, як у вересні 1916 р. «приехал с фронта в полк, формировавшийся в глубоком тылу для специального назначения», а в листопаді вирушив з ним на позиції, де намагався побороти епідемією корости.

«Інфекційний» напрямок продовжили публікації Пієтта у «Врачебном деле»: «Современная литература по патологии, гистологии и анатомии сыпного тифа» (1919, № 14–15); «К патологической морфологии сыпного тифа», «О связи патолого-анатомических изменений и клинических явлений при сыпном тифе» (1920, № 12–20). Ці дослідження були розпочаті в березні 1919 р., коли Євген Костянтинович служив, за його словами, прозектором Харківського військового госпіталю; пізніше Пієтт став у Харкові членом «Научної комісії по изучению заразных болезней» і доповів про боротьбу з тифом на I Всеукраїнському з'їзді епідеміологів і бактеріологів, який проходив у нашому місті з 20 по 26 червня 1920 р.

Проте навіть «в годину общественно-политических испытаний, когда наиболее ранимыми оказываются врачи, измученные непосильной беспраздничной работой, издерганные тяжелы-

Интересующий насъ вопросъ, сводился, практически, къ слѣдующему: можно ли рентгеноскопически опредѣлить присутствие извести въ нашемъ новообразованіи. Для этого мы поставили слѣдующій опытъ. Препаратъ опухоли былъ помѣщенъ въ такомъ приблизительно положеніи передъ брюшной стѣнкой экспериментатора, въ какомъ находилось новообразование при жизни больной въ брюшной полости. Другими словами, экспериментаторъ лежалъ на спинѣ, новообразование покоилось на листѣ бумаги, положенномъ на обнаженную переднюю брюшную стѣнку экспериментатора. Аппаратъ находился сверху, экранъ—на нижней поверхности стола. При такой постановкѣ опыта намъ удалось получить слѣдующіе результаты. Д-ръ С. П. Григорьевъ, въ кабинетѣ котораго производился опытъ, видѣлъ ясную тѣнь отъ опухоли на экранѣ, даже когда опухоль находилась въ области затемнѣнія отъ подвздошной кости. Хотя при условіяхъ нахождения опухоли внѣ брюшной полости измѣняется образование вторичныхъ лучей неблагоприятно вліяющихъ на рѣзкость тѣней отъ просвѣчиваемыхъ, внутри тканей лежащихъ образований,—тѣмъ не менѣе д-ръ Григорьевъ полагаетъ возможнымъ въ подобнаго рода случаяхъ установить наличие извести въ опухольныхъ массахъ. На основаніи вышесказаннаго, подобный результатъ изслѣдованія позволитъ утверждать, что первичный узелъ новообразованія находится въ яичникѣ. Само собой разумѣется, что отрицательный результатъ лишенъ какого бы то ни было значенія для цѣлей опредѣленія источника происхожденія новообразованія.

Рисунок 1. Фрагмент статті [5]

ми условиями войны и часто оторванные от прежнихъ условий жизни, от близких» молодыхъ ученыхъ не залишавъ работу з онкопатоанатоміи. Частина отриманихъ нимъ результатів була опублікована «Врачебнымъ деломъ» у серіі статей «Къ учению о миомахъ желудка» (1919, №1, №16; 1920, №7–8); частина залишилася в рукописахъ «О множественности опухолей» та «Классификація мезентериальныхъ кистъ. Кисты mesocoli transv.» (докладъ Обществу научной медицины Харьковскаго университета).

За повідомленнямъ К. К. Васильева [4], в 1920 р. Є. К. Піетт працювавъ прозекторомъ кафедри гістології та ембріології медичнаго факультету Харківського університету (зокрема, виконувавъ обов'язки прозектора, оскільки не мавъ ступеня доктора медицини). Однак у 1921 р. його наукова діяльність у нашому місті різко обірвалася. За рікъ колишній завідувачъ секції РА опинився на Заході, де, вочевидь, і одержавъ докторський ступінь. Найімовірніше, Піетт виїхавъ легально— або ж йому дозволили емігрувати якъ поляку після укладення Ризького миру в 1921 р., або відрядили до Європи з науковою метою.

У будь-якому разі, журналъ «Врачебное дело» якъ і раніше публікувавъ його статті й рецензії, які він надсилавъ із Берліна, а потім зі Страсбурга: «Ораз-

личномъ происхожденіи (диверсогенезе) злокачественныхъ новообразований» (1922, №10–12); «Новый органъ в теле человека» (1923, №11–12); Prof. P. Masson. Tumeurs. Diagnostiques histologiques / Traité de pathologie médicale et de thérapeutique appliqué (1923, №13–15); «Новое в учении о патологии и физиологии червеобразнаго отростка» (1924, №11–13); до речі, апендиксъ бувъ однимъ із улюбленихъ об'єктівъ дослідження С. П. Григор'єва. На нашу думку, Піетт залишився на Заході, бажаючи й далі продовжувати повноцінну наукову працю. Він добре усвідомлювавъ, що при іншому директорові РА шансівъ на це для нього не буде.

За кордономъ він не уникавъ можливості заробляти своїми публікаціями. У Берліні емігрантські видавництва друкували російською мовою книги й журнали з медицини, які вивозили на продаж до СРСР. Є. К. Піетт і ще одинъ анатом із Харкова проф. В. П. Воробйов (1876–1937) видали тут в 1922 р. «Основы анатомии, гистологии и эмбриологии зубов и полости рта»— посібникъ для лікарівъ, зубнихъ лікарівъ і студентів (1923). Того ж року були видані написані Піеттомъ самостійно брошура «Nomina anatomica: словарь анатомическихъ терминовъ для студентовъ-медиковъ» (12 с.) та його перекладъ російською «Учебника нормальной анатомии человеческого тела» (авторъ Вро-

esike G., 438 с.). Наступного року в Берліні вийшли друком два випуски «Элементов гистологии» Є.К. Пієтта обсягом в 434 с., із присвятою «светлой памяти русских врачей, павших на тяжких постах своих в борьбе с эпидемиями и голодом».

Згодом шляхи земляків розійшлися: В.П. Воробйов повернувся до СРСР, забальзамував тіло В.І. Леніна й був призначений радянським академіком. А Є.К. Пієтт вирушив до США, де й працював до кінця життя (1946 р.) під іменем Eugene C. (Constantine) Piette. Він осів у передмісті Чикаго, одружився, ростив дітей; доктор Пієтт займав такі посади: Pathologist and Director of the Clinical Laboratories of the West Suburban Hospital, Oak Park, Illinois; Consulting Pathologist, Chicago State Hospital.

Американське життя Є. К. Пієтта непогано відтворено в англомовному Інтернеті, і ми не станемо зупинятися на ньому детально. Зазначимо лише, що він працював над підручниками, й деякі з яких витримали по кілька видань: Text-book of histology for medical and dental students (1931); Pathology for nurses (1932), Pathology (1936), Microbiology and nursing (1940) та ін. Спочатку Пієтт надсилав зі США нотатки в емігрантське «Врачебное обозрение» — «Практическая медицина в Соединенных Штатах Северной Америки» (1926, №1), «Осаждение эритроцитов» (1928, №2), та для нас найважливішою є англомовна публікація 1925 року.

Ця скромна замітка [6] заслуговує на те, щоб навести її повністю (див. рисунок 2 з її оригіналом, запозиченим з порталу <http://radiology.rsna.org>). Вона знайомила англомовний світ з видатним вітчизняним ученим С.П. Григор'євим, який присвятив рентгенології 20 років життя та побажав служити їй навіть після смерті. Інформація побічно свідчила про те, що Є.К. Пієтт мав у своєму розпорядженні матеріали патологоанатомічного дослідження тіла директора РА та, ймовірно, брав участь у цьому дослідженні – виконав у вересні 1920 р. свої посадові обов'язки* (рисунок 2).

*Текст замітки допомагає розвіяти одну з дивних легенд навколо імені Сергія Петровича, доводячи, що немає потреби «спростовувати хибні дані (...) про те, що Григор'єв помер у 1924 р. від тифу у США, та, відповідно до його волі, розтин його тіла відбувався у West Suburban Hospital доктором Євгеном Пієтте», як це робить Н.Г. Немировська (Медицина газета, 2010, №19). Отже, ця помилка виникла через хиби перекладу.

Нарешті, вона змушує по-новому поглянути й на проблему авторства анонімого некролога, написаного на смерть директора РА і опублікованого у «Врачебном деле» (1920, №12–20) та підписаного літерою П. Тепер Пієтта належить включити до кола можливих авторів цього єдиного джерела біографічних відомостей (не завжди точних) про харківського рентгенолога для декількох поколінь. Втім, у некролозі результати розтину тіла С. П. Григор'єва були викладені в іншій манері, ніж у Radiology, — у патетичній:

«Всю свою жизнь он отдал науке. И вскрытие было логическим завершением, последним звеном его существования. Он завещал тело свое, как редкий уникум для изучения изменений от длительного воздействия X-лучей. И как похожи анатомические находки на живого Сергея Петровича, столь тонкого в своей организации, неутомимого в осуществлении огромных мечтаний своих! Его органы носили печать деликатности детского строения, а крупный, изборожденный особенно развитыми извилинами мозг, с резко налитыми сосудами, олицетворял то мощное напряжение духа, которое не прерывалось даже в разгар инфекции, в идеях бреда».

Можна погодитися з думкою Т.О. Кисельової [2] про те, що завідувачем іншої — анатомічної секції наукового відділу РА призначили саме В.В. Бобіна (1890–1973). Віктор Володимирович був двома роками старший за Є.К. Пієтта, навчався на тому ж медичному факультеті Харківського університету, також займався науковою працею в галузі анатомії теж був особистістю, по-своєму, неординарною. Про нього, на відміну від емігранта Пієтта, писали й пишуть багато, схвально (представник лікарської династії!), але інколи досить нечітко.

Згідно зі «Списками студентов Императорского Харьковского университета», Віктор Бобін, православного віросповідання, син лікаря, народився в Харкові, закінчив ту ж 3-тю Харківську гімназію, що й Григор'єв, і в 1908 р. почав навчатися на медичному факультеті. Але В.В. Бобін не закінчив п'ятирічний курс до початку світової війни в 1914 р.

Ще впродовж навчання в гімназії він заразився «політикою» — лівим радикалізмом. Під час збройного повстання в Харкові в 1905–1906 рр. Віктор підтримував повстанців: він допомагав

Diagnosis: (1) Fibroid uterus with hemorrhage. (2) Bladder displaced by uterus, fixed too low at operation, and since become site of fibroid enlargement.

Treatment: (1) Subtotal hysterectomy advised, but refused. (2) Deep X-ray therapy to control hemorrhage and reduce fibroid.

Note: It will be interesting to note whether the reduction in size of uterus following X-ray treatment will give relief from bladder symptoms. This case will be followed up.

NECROPSY OF A ROENTGENOLOGIST

By EUGENE C. PIETTE, M.D., West Suburban Hospital, OAK PARK, ILLINOIS

The last will of Dr. S. P. Grigorjev, one of the best of the Russian roentgenologists, directed that his body be examined. Having devoted himself to the study of X-rays since the beginning of roentgenology, he had lost his fingers one after another from a painful roentgendermatitis. While in possession of his full mental powers he died unexpectedly at the age of forty-six from typhoid fever. The course of this typhoid was unusual, in that there were three successive relapses, a condition corresponding, however, to the findings on postmortem examination.

The interesting features of this rare case of X-ray influence of twenty years' duration are as follows: The dorsal surfaces of the hands present a classical picture of roentgendermatitis. (Some time before his death, while travelling, Dr. Grigorjev was recognized in a street-car by another roentgenologist—a stranger—whose hands bore a like appearance.) Their skin is hard, rough, stiff, and cannot be folded; there are many warty spots, some ulcerated. The most pronounced changes are seen on the fingers, where the sclerosis and ulcerations are particularly extensive and deep. There are only five fingers remaining on the two hands, the others having been previously amputated. There is no hair on the dorsal

surfaces of the hands and fingers. The nails are tumefied and opaque, of brownish or yellowish color, and irregular surface.

On opening the skull the dura mater is found to be firmly adherent on almost all surfaces to the bones. The vessels of the

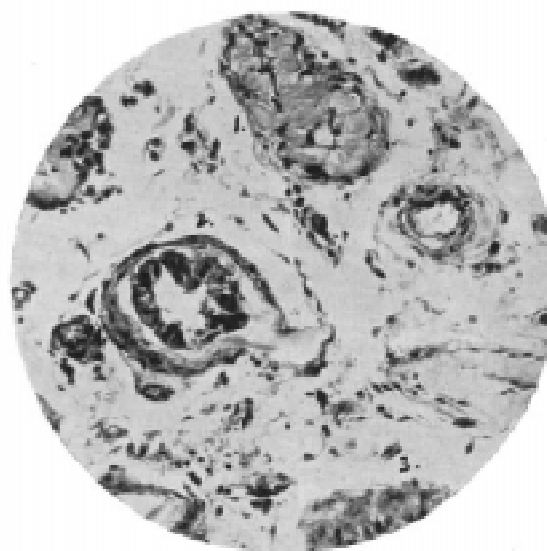

Fig. 1. Section of testicle (fixation in Helly's fluid): Hematoxylin-safran-crythrosin; magnification 170 diameters. 1. Hyalinized seminal tube. 2. Cells of Sertoli in the seminal tube. 3. Group of interstitial cells. No spermatogenic elements seen.

pia are injected. The arteries at the base of the brain are undergoing sclerotic changes in some places.

Both lungs are fixed by recent adhesions to the chest wall; the parenchyma is flooded by edematous fluid; many bronchopneumonic foci are seen. The aorta is sclerotic, many yellow spots are visible, and calcareous deposits are found. Coronary heart vessels are also sclerotic.

Near the ileocecal valve an ulcerated Peyer's patch is present, evidently a typhoid ulcer in a state of cicatrization. Two more ulcers in a state of desquamation are located higher up. Still higher, some more Peyer's patches are visible, being in a state of tumefaction. This simultaneous presence of different phases of typhoid evolution of Peyer's patches explains the clinical picture—three successive attacks of fever. The lymphatic glands all over the body

appear atrophic, showing no traces of the mobilization usual in typhoid fever.

Microscopic examination of the ulcerations of the skin reveals a typical picture of roentgendermatitis. The epithelium is greatly thickened near the ulcers, and its papillæ elongated, penetrating into the underlying tissues. The dermis is sclerotic and richly infiltrated with numerous plasma cells and polyblasts. Subcutaneous vessels show but a slight swelling of the endothelium.

The structure of the lymph glands is greatly changed. There are no proliferating centers seen; the quantity of lymphocytes is far below normal. The meshes of the reticular tissue are filled up with numerous large rounded or irregular cells, in addition to lymphocytes, which contain in some places two nuclei. These cells are probably of reticular origin. The same elements are present also in the atrophic white pulp of the spleen, where the lymphatic tissue is markedly decreased. In the liver only a few typhoid lymphomata are present.

The changes in the testicles are pronounced. The wall of the seminal tubes is thickened, hyalin, and the lumen is obliterated in most places. Where the lumen is preserved, only a few Sertoli cells are found within; all the spermatogenic elements are completely absent. Among the tubes numerous groups of interstitial cells are located, containing no crystalloids.

In the spinal cord numerous amylaceous corpuscles are visible. The other organs, including the endocrine system, show no marked changes. Cytologic study, carefully planned, failed, necropsy being performed thirty-six hours after death.

The following findings can be attributed to the chronic exposure to X-rays on the human organism: Ulcerative roentgendermatitis, general atrophy of the lymphatic tissue (which probably has fatal significance in this case), irritation of the reticulo-endothelial system, degenerative changes in the reproductive system (which has no depressing influence on the mental

or creative forces), diffuse arteriosclerosis of the large vessels, particularly in the brain and heart, and, finally, obliterative pachymeningitis.

ENDOTHELIOMA OF THE PLEURA: REPORT OF CASE¹

By FRED W. GAARDE, M.D., Section on Medicine,
and CHARLES G. SUTHERLAND, M.B. (Tor.),
Section on Roentgenology, Mayo Clinic,
ROCHESTER, MINNESOTA

A woman, aged forty-seven, came to the clinic complaining of cough and hemoptysis of eleven months' duration. Except for pneumonia twelve years before, she had been well until August, 1924, when, after a "cold," a non-productive cough continued. After January, 1925, she began having dyspnea on exertion but never while at rest. Hemoptysis commenced in April, 1925, with small quantities, and increased in frequency and amount until some blood was lost every day. Ten pounds in weight was lost in six months. Her voice suggested ulceration of the larynx, but examination failed to reveal any. Paralysis of the vocal cords of the abduction type was thought to be due possibly to a nervous inhibition. A hard, fixed nodule was palpated in the left supraclavicular region. Roentgenographic examination revealed marked increased density over the left base and left periphery to the level of the third rib anteriorly, with a coarse infiltration radiating from the left hilus but not extending to the periphery. This was suspected of being a primary malignant condition with thickened pleura and some fluid (Fig. 1). The patient was too ill for surgical intervention, and returned home. There she was put in a hospital and 1,050 c.c. of sanguineous fluid was withdrawn. The subjective symptoms improved greatly, but the patient died three days later.

Necropsy revealed 1,000 c.c. of sanguineous fluid in the left thorax. A flat tumor, 8 by 10 by 1 cm., was located in the parietal pleura, in the lateral aspect

¹Received for publication October 28, 1925.

Рисунок 2. Текст статті [6] (закінчення)

батькові, лікареві-розпоряднику лікарні Харківського медичного товариства (ХМТ), при якій жила родина Бобіних, лікувати бойовиків, поранених у сутичках із поліцією та військами. До цього процесу втягнули й аполітичного С.П. Григор'єва: як писала «Медична газета» (2009, №12), рентгенолог «зробив знімок студенту, якого поранив у спину жандарм у 1905 році, а Володимир Павлович Бобін його оперував». Певно, тоді-то майбутній директор РА і познайомився зі своїм майбутнім співробітником.

За участь у революції Віктора не було покарано жодним чином: йому не заважали вступити до Харківського університету і вести там антиурядову пропаганду. Справа в тому, що його батько В.П. Бобін (1858–1925), при своїй скромній посаді й відсутності звань і ступенів, мав славу дуже впливової в місті людини. Сорок років він був головним відповідальним за господарство, будівництво та фінанси ХМТ — організації могутньої, з мільйонним обігом коштів. У 1906 р. Харківське медичне товариство обрало В.П. Бобіна почесним членом і ухвалило рішення виставити в парадній залі його портрет поруч із зображеннями Нобелівських лауреатів. Отже, зачепи його — і матимеш багато клопоту!

Терпець влади урвався тільки в розпал «справи Бейліса»: за обурливу риторику та прийняті резолюції діяльність ХМТ була припинена, а студент Бобін, як вважають біографи [7], «за організацію нелегальних студентських сходок і політичних демонстрацій против режима царской России был исключен из университета и выслан из Харькова. Он продолжил обучение на медицинском факультете Парижского университета».

Поки його молодший колега Пієтт напружено працював, ставив експерименти на собі в рентген-кабінеті Григор'єва, емігрант Бобін вдихав п'янку атмосферу вільного Парижа. Та коли почалася війна, совість (або переконання у швидкій неминучості нової революції?) спонукала студента повернутися до Росії; тут він був покликаний під прапори як зауряд-лікар з неповною освітою. Де і як служив цареві й батьківщині майбутній радянський професор, його біографи замовчують, наводячи взагалі надто розпливчасті датування й визначення [7]:

«После 1917 г. В. В. Бобин возвращается в Харьков, сдает государственные экзамены и про-

ходит полную академическую подготовку как анатомподруководством проф. В. П. Воробьева. В 1920 г. он выдерживает экзамены на степень доктора медицины, начинает напряженную научную работу: изучает вегетативную иннервацию органов, осваивает метод прижизненной окраски нервных волокон, оттачивает мастерство препаровки нервных сплетений, изучает аномалии развития человека. С 1921 г. В. В. Бобин самостоятельно ведет курс анатомии зубов и полости рта на одонтологическом факультете».

Слід уточнити: професором В.П. Воробйов працював з 1916 року в Харківському жіночому медичному інституті (ХЖМІ) ХМТ по кафедрі нормальної анатомії. У Харківському університеті відповідну кафедру, до якої лівого ліберала Воробйова не підпускали на гарматний постріл через неблагонадійність, очолював проф. А.Г. Зоммер (народився в 1858 р.). Після революції 1917 р. «реакціонера» Зоммера вигнали, і Воробйов все ж таки зайняв його кафедру, але не міцно — влада в місті змінювалася ще не один раз. У листопаді 1919 р. В.П. Воробйов утік від червоних у Болгарію, тому «вигострювати» майстерність під його керівництвом помічник прозектора Віктор Бобін міг досить недовго.

Із приводу роботи останнього в одонтологів Є.М. Рябоконт повідомляє у книзі «Харьковский одонтологический факультет в 1921–1931 гг.» (Харьков, 2008): «Первоначально на заведование кафедрой анатомии одонтологического факультета планировался д-р Бобин В.В., т. к. его фамилия была сначала написана (у списку особового складу Медичного інституту. — авт. Є. Р., К. Р.), а потом перечеркнута и заменена В.П. Воробьевым».

До 1918 р. прозектором на одній із кафедр Воробйова був Олександр Миколайович Натієв (надалі — Натишвілі, 1878–1959), вихованець медичного факультету Харківського університету (1899–1905). Саме його, а не Воробйова Віктор Бобін вважав своїм учителем (див. нижче). За офіційними даними харківського міського довідника й «Российского медицинского списка» на 1916 р., О. М. Натієв проживав в Анатомічному театрі на вул. Сумській, 41, а значився земським лікарем слободи Олексіївка Зміївського повіту Харківської губернії (що захищало його від призводу до армії).

Поки інші воювали, прозектор Натієв підготував дисертацію «К морфологии саесуми colon детей первого года жизни», за яку в 1917 р. отримав ступінь доктора медицини. На початку цієї роботи обсягом майже 200 сторінок було зазначено, що її виконано в кабінеті нормальної анатомії Харківського університету (не ХЖМІ), наприкінці ж — виражена «искренняя благодарность профессору Альфреду Генриховичу Зоммеру за все советы, указания и помощь в исполнении настоящей работы». У в 1918 р. доктор медицини назавжди повернувся до рідного Тифліса*, де став Натишвілі та був призначений владою Грузії професором, заслуженим діячем науки, академіком, директором інституту та ін.

Таким чином, у Віктора Бобіна, що повернувся до Харкова (згідно з офіційною біографією, після 1917 р.), було небагато часу для навчання і в Натієва. Проте пізніше він так писав про ці часи [8]:

«Мы давно начали применять рентгеновский метод в изучении анатомических объектов. Эта мысль зародилась у нас тогда, когда в Харькове на кафедре наш учитель А. Н. Натишвили собирал дивертикулы Меккеля и писал о них свое исследование. Невольно напрашивалась мысль применить к поискам и исследованиям дивертикуллов метод Рентгена».

Сьогодні важко сказати, що відбувалося насправді: чи залишив Бобін народжену думку при собі, чи висловив її, але не зустрів розуміння вчителя. Фактом є те, що в дисертації О. М. Натієва, який досліджував кишечники «300 трупов новорожденного и грудного возраста из детского приюта Харьковского губернского земства», рентгеновський метод застосований (і навіть просто згаданий) не був.

Утім, читаємо статтю В. В. Бобіна [8] далі. Виявивши глибоку ознайомленість із ранньою історією застосування ікс-променів в анатомії й процитувавши висловлювання ентузіастів методу («Морфолог, владеющий рентгеновским лучом, вооружен сильнее, чем самый искусный препаровальщик, владеющий острым скальпелем»),

*Ймовірно, ставлення до репатріації лікаря Натієва визначає той факт, що в 1918 р. у нашому місті з'явився ще один Олександр (Зураб) Натієв, але Георгійович (1869–1919), — генерал царської армії та генеральний хорунжий армії УНР, командир Запорізької дивізії і корпусу. Існують фотографії, на яких він приймає спільний парад німецьких і українських військ у Харкові.

автор підкреслив внесок С. П. Григор'єва у розвиток вітчизняної медичної рентгенології в тяжкі, похмурі роки царату:

«Дорогостоящая установка рентгеновского аппарата, трудности получения оборудования лимитировали развитие этой методики в России. Однако в те первые годы после открытия Рентгена уже находились энтузиасты этого дела, которые поличному почину привозили из-за границы аппараты, устанавливали их и использовали не только для диагностики, но и для научных исследований. Так, например, в Харькове был д-р С. П. Григорьев, впоследствии в годы Советской власти создавший первую Рентгеновскую академию».

Звертаючись до біографії самого Віктора Володимировича, зі статті [9] можна побачити, що в січні 1920 р. він перебував в Одесі, де на початку лютого (за новим стилем) відбувалася евакуація білих та інтелігенції — ще більш трагічна, ніж безрезнева у Новоросійську. Можливо, молодий анатом проводжав у еміграцію В. П. Воробйова; менш імовірно, що він — фахівець з аномалій розвитку, якому більшовицька революційність імпонувала ще з 1905 р., — сам прагнув виїхати.

У будь-якому разі, Бобін-молодший повернувся до Харкова, де влаштувався на роботу до РА, і в тому ж 1920 році став співробітником Українського Психоневрологічного інституту (ПНІ). Цей проект братів Геймановичів — Олександра (директора) і Захара (завідувача секції анатомії, оперативної та експериментальної хірургії) Йосиповичів — розвивався енергійніше, ніж проект РА, який втратив свого лідера. Співробітником ПНІ значився й А. Ю. Штернман (1884–1932), який незабаром став у Харкові професором і завідувачем кафедри рентгенології; поки ж він вивчав енцефалографію (Врачебное дело, 1923, №3–5).

А чим займався у Геймановичів Віктор Бобін? Друковані сліди його напруженої, на думку біографів, роботи з анатомії не виявлялися ще досить довго. В 1921 р. був опублікований за його підписом лише звіт про 5-й з'їзд... бактеріологів та епідеміологів у Москві 25–31 травня 1921 р. (Врачебное дело, 1921, №22–24). Наступний рік минув без публікацій; до активу Віктора Володимировича можна записати лише зроблені в ПНІ доповіді: відносно вчення про зародкові каліцтва («Торакотагус» — тобто, каліцтво розвитку близ-

нюків, що полягає у з'єднанні їх тіл у ділянці груднини), про кісткову дистрофію та нормальну анатомію («Музей ПНИ»), а також читання впродовж одного семестру лекцій із зовнішньої анатомії (Врачебное дело, 1923, №3–5). Додамо до цього, що незбереглося ані дисертації В.В. Бобіна на здобуття ступеня доктора медицини, ані слідів її захисту (офіційно доктором медичних наук він став тільки в 1945 р. [7]).

Роки спливали, а кар'єрного росту у Віктора Володимировича, якому йшов уже четвертий десяток, не було; здається, що він не бачив для себе в Харкові реальних шансів. Тоді В.В. Бобін подався шукати їх у нові центри, де ієрархія ще не склалася. Першим на його шляху лежав Краснодар, де відкрився медичний інститут, укомплектований харківськими професорами, які втікали на Південь наприкінці 1919 р., але не змогли потрапити на борт останнього судна. Ректором тут був учитель Є.К. Пієтта — проф. М.Ф. Мельников-Разведенков. В №16–17 «Врачебного дела» за 1923 р. Віктор Бобін (відразу приват-доцент!) захоплено описував своє нове місце роботи: «Германский Красный Крест дал институту новейшую медицинскую литературу, АРА (American Relief Administration — американська організація, яка вивозила до Європи вже не потрібні військові запаси під виглядом допомоги. — авт. Є. Р., К. Р.) снабдила клиники института и амбулаторию, Итальянская миссия помощи Римского Папы кормит студентов и дает паек профессуре. Учебная жизнь идет нормально, в институте 1000 студентов. (...) Научная работа идет успешно. На конференции института прив.-доцентом В. Бобиным были сделаны сообщения с демонстрацией препаратов: «Об устройстве анатомических учебных музеев» и «К описательной анатомии двойных уродливостей».

Легко побачити, що й на папському пайку приват-доцент не квапився братися до науки, просто відтворивши харківські доповіді, і що прирожені потвори — музейні курйози природи, яка погано пожартувала над людським родом, — міцно ввійшли до кола його інтересів.

Усе ті ж харківські «сіамські близнюки», будова спільного серця яких не дозволяла їм «приспособиться к условиям существования во внеутробной жизни», стали предметом і першої праці Віктора Бобіна, опублікованої за часи роботи в Краснодарі [10].

Фото В.В. Бобіна [7]

«Наш случай относится к такому симметричному двойному слиянию, при котором обе индивидуальности слиты срединными своими частями, и слияние распространяется от пупка вверх, образуя общую грудную и брюшную полость, причем вторичные две грудины расположены одна кпереди, другая — кзади. Такая уродливость носит, как известно, название thoracosagus.

Оба плода связаны друг с другом под углом, меньшим, чем 180° , так что задние ручки находятся ближе друг к другу, чем передние. Препарат был получен от д-ра С. М. Бородинкина из 1-й Харьковской рабочей больницы в распоряжение анатомо-антропологического отделения Харьковского ПНИ в апреле 1922 г. (...) Вес препарата 3300 г. Уродливость представляет из себя двух младенцев женского пола, правый (длина 31 см) несколько меньше левого (38 см). При рождении они не дышали, но проявляли признаки жизни движением (...).

Препарат был подвергнут рентгеноскопии, и на рентгенограмме можно было обнаружить сращение грудной кости в области мечевидного отростка, так что образовался костный мостик в 4 см».

Далі йшов найдокладніший опис результатів розтину, який ми вилучимо. Відзначимо лише, що робота (та, ймовірно, рентгенівське дослідження) була виконана в Харківському ПНІ, директорів якого О. І. Геймановичу автор висловив подяку «за надання можливості зробити дослідження». Крім цього, подяка була висловлена високошановному проф. Миколі Федотовичу Мельникову-Разведенкову (ректорів Краснодарського медичного інституту, відзначеному крім цього ще й присвятою на початку статті [10]) «за допомогу і вказівки в роботі».

Докладніше про більш раннє застосування ікс-променів повідомлялося у наступній статті, місцем виконання якої також названий ПНІ [9]:

«Случай, наблюдавшийся мною, — студентка 3-го курса Р., работавшая в качестве препаратора в течение года при кафедре нормальной анатомии. (...) Р. физически чувствует себя вполне нормальной, обратное расположение внутренних органов не дает себя знать. Подозрение на обратное расположение внутренних органов явилось в детстве, когда д-ром Каменским были констатированы явления аппендицита. Д-р Гольдингер подтвердил рентгеном возможность обратного расположения внутренних органов. (...)»

По моей просьбе Р. была осмотрена и подвергнута рентгеноскопии проф. Штер(н)маном в Харьковском Рентгеновском институте. Снимок верхней части туловища указал на положение сердца верхушкой вправо. Область затемнения сердца занимает обратное нормальное положение, печень находится в левом подреберье, и т. д. (...) После висмутового завтрака был просмотрен желудочно-кишечный тракт, причем оказалось, что желудок лежит, обращенный большей кривизной вправо и вниз, привратник — слева. Слепая кишка находится в левой подвздошной области».

Дитячий лікар О. Г. Каменський практикував у Харкові до революції на вул. Римарській, 19 — через один будинок від рентген-кабінету Ю. О. Гольдингера (див. УРЖ, 2011, т. XIX, вип. 4). Статтю [9] ілюстрували схематичні рисунки, зроблені рентгенологом Штернманом. У ній, однак, уже не було присвят і подяк ректорові Краснодарського медичного інституту.

Справа в тому, що в 1925 р. більшовики дозволили Мельникову-Разведенкову повернутися до

Харкова (теж за бальзамування тіла Леніна); без підтримки «свого» ректора шанси Бобіна стати професором різко знизилися. Віктор Володимирович ще надіслав у Харків до «Сборника в честь 40-летия научной, врачебной и педагогической деятельности проф. Н. П. Тринклера» роботу «Некоторые особенности строения нижних пучков т. obliqui interni», а в Краснодарі опублікував статтю «О современных задачах анатомического исследования». Однак розв'язувати ці завдання приват-доцент залишив іншим — він покинув столицю Кубані, іменовану її старожилами «наш маленький Париж», добившись для себе тривалого наукового відрадження до Парижа великого.

Неповерненням В. В. Бобін не став і цього разу: він повернувся до СРСР, наостанку видав у Краснодарі замітку «Научные анатомические и антропологические учреждения Парижа и работа в них» (1927), наприкінці 20-х років завідував кафедрою анатомії Пермського медичного інституту й став-таки професором у 1931 р. — по кафедрі нормальної анатомії, тепер уже Кримського медичного інституту (рисунок 3).

Всупереч назві кафедри, у тематиці перших його публікацій, які були опубліковані тут після восьмирічної перерви, знову домінували аномалії — «К вопросу об истинном гермафродитизме», «К вопросу о врожденных диафрагмальных грыжах» (Труды Крымского медицинского института, 1935, т. 6). У другій із цих праць, за словами автора, «благодаря инъекции кишечника бариевой массой можно было констатировать на двух нескрытых трупиках новорожденных наличие диафрагмальной грыжи» [8].

Не будемо зупинятися на пізніших роботах В. В. Бобіна, де він застосовував метод Рентгена, а також на дослідженнях його учнів, які виконувалися з використанням рентгенівського методу на людях, тваринах і навіть на кістках печерного ведмеда. Обмежимося констатацією того факту, що в благодатному Сімферополі Віктор Володимирович працював (крім років евакуації до Кзил-Орди) до кінця життя, користуючись за ерудицію, доброту й паризький шарм незмінною пошаною і повагою колег, любов'ю студентів і особливо студенток. Він, як і Пієтт, писав підручники; коло його дослідницьких інтересів виходило далеко за межі нормальної анатомії: тут були археологія, антропологія, краніологія. Інтерес до аномалій не

залишав професора до старості: він навіть написав монографію про штучно деформовані викопні черепи.

Отже, підсумуємо. Обидва анатоми, в 1920 р. запрошені С.П. Григор'євим на роботу, не забули свого начальника-рентгенолога, хоча незабаром покинули Харків. І Пієтт, і Бобін прожили хоча й різне за тривалістю та місцем мешкання, але приблизно однаково успішне життя в медичній науці. Вони обидва, звичайно, прикрасили б своїми досягненнями аннали РА, якщо б доля її директора склалася більш щасливо.

І коли багато років поспіль, у розквіті сила бо на старості, Нездійснене кликало їх, вони знали, звідки лунає поклик. Із Харкова.

Література

1. Варшавський Б.М. // Рентгенологія і онкологія в УРСР. – Харків: Держмедвидав, 1939. – С. 9–19.
2. Кисільова Т.О., Савчук В.С. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та філософія науки і техніки». – 2010. – Вип. 18. – С. 96–107.
3. Васильєв К.К. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч. 2. – С. 17–19.
4. Васильєв К.К. // Вісн. Сумського держ. ун-ту. Серія «Медицина». – 2004. – № 7(66). – С. 5–14.
5. Пієтт Е.К. // Харьковский медицинский журнал. – 1915. – Т.19, № 6. – С. 385–395.
6. Eugene C. Piette // Radiology. – 1925. – Vol. 5, №6 (December). – P. 525–526.
7. Пикалюк В.С., Бессалова Е.Ю. // Интернет-ресурс anatomysmi.at.ua>memo_kompata.doc.
8. Бобин В.В. // Труды Института экспериментальной морфологии АН Грузинской ССР. – 1957. – Вып. VI. – С. 211–218.
9. Бобин В.В. // Врачебное дело. – 1925. – № 24–26. – С. 1983–1985.
10. Бобин В.В. // Там же. – 1924. – № 11–13. – С. 594–600.

Надходження до редакції 28.10.2013.

Прийнято 28.10.2013.

Адреса для листування:
Русанова Євгенія Георгіївна,
вул. Космонавтів, 8, кв. 12, Харків, 61103, Україна,
e-mail:construsanov@yandex.ru